

वर्णमानेनरौप्यमानेनरजतमानेनेतिभेदात्। तत्राद्यमुक्तेलीलावत्प्रां। वराटकानां दशकद्वयस्य
 काकिणीताश्चपणश्चतस्रः। विंशतिकपार्द्विकाः। काकिणी। चतुःकाकिणी। विःपणइत्यर्थः। अ
 शीतिवराटकात्मकः। मदनरत्ने च। षोडशपणः। पुराणः। पणो भवेत्साक्षात्काकिणीचतुश्चेण॥ पंचाह
 तैश्चतुर्विंशतिकैः काकिणीचैकेति। एवमशीतिवराटकापरिमितः प्रथमः पणइति। अथता
 म्रमानेनोक्तमत्रैवायथाताम्रकर्षपणः स्मृतः। मनुनापि। ताम्रकः। कार्षिकः पणः। पातवत्स्य
 तापि। कार्षिकस्ताम्रकः पणइति। कर्षपरिमितताम्रताम्रपणइत्यर्थः। इहस्पतिस्तु किंचिदि
 त्रौषमाह। ताम्रकर्षकतामुद्रावितेयाताम्रकः पणइति। तत्रकर्षपरिमाणमाहमनुः। जा
 लोतरगतेमानोयत्सुश्मदृश्यतेरजः। प्रथमेतत्प्रमाणानां त्रसरेणुं चक्षते। त्रसरेणवो
 षोडशितेयालिङ्गादुपरिमाणातः। ताराजसर्षपेस्तिस्त्रैस्तेत्रयो गौरसर्षपः। सर्षपाः षट्
 यवो मध्यस्त्रियवस्त्वैकरुष्णलः। पंचरुष्णलको माषस्तेरुवणास्ति षोडश। पलं रुवणा

9

रष्ट

श्रुत्वाः पलानि धरणं दशेति। अस्यार्थः। गवाक्षादिबिवरप्राविष्टसूर्यतेजो तर्ह्यमाने रजश्च
 सरेणुर्लक्ष्यते। तैश्च लिङ्गैः। लिङ्गात्रयं राजसर्षपो नाम राजिका। तत्रयं गौरसर्षपः। तत्षट्
 के मध्यो यवः। यवत्रयं रुष्णलः। तस्यैकेन माषः। षोडशमाषैः रुवणः। चतुःरुवणैः पलं। दश
 पलैर्धरणं। एवं प्रमाणसिद्धस्य रुवणस्य द्वितीया संज्ञा कर्षइति। पलं कर्षचतुष्टयमिति निषेद्
 नैः। दशार्धगुं जं प्रवदंति माषं माषेस्तथा षोडशानिश्च कर्षः। कर्षश्चतुर्विंशत्युल्लासाः
 कर्षरुवणस्य रुवणसंज्ञा इति लीलावत्प्रांतेः। एवं कर्षरुवणयोर्गुंजारुष्णलयोश्चाभेदः।
 यद्यपि लीलावत्प्रां। तुल्यायवाभ्यां कथिता च गुंजेत्यत्र यवद्वयेनोक्ता। अत्र तु मध्ययवत्रयेणो
 क्तत्वात् तत्र गुरयवद्वयं बोध्यमित्यहोषः। तेन कर्षपरिमितेताम्रेपि पणो भवतीत्ययं द्वि
 तीयः। तथा चैवाग्नेवराटकाताम्रकार्षापणाबुद्धारोप्ये विंशतिमाषप्रमितरजते च का
 र्षापणस्य चक्षमाणत्वात् षोडशैव पणाः संत्विति हेमाद्रौ कार्षापणं प्रकृत्योक्तत्वात्। अ

श्रुत्वा कार्षीपणस्य षोडशोऽंशः पणो भवतीति तदायते। तेन रोप्यस्य किंचिन्मूनागोरसर्षपत्रयाधिको
 रोप्योपः पणस्तृतीयः। तथा विंशतिमाषप्रमितस्सुवर्णस्य सुवर्णकार्षीपणस्य त्वेन वश्यमा
 णस्य षोडशोऽंशः स पादैकमाषात्मकः सोवर्णः पणश्चतुर्थः। तथा रजतस्य राजतविंशति
 माषप्रमितत्वेन वश्यमाणस्य षोडशोऽंशः स पादमाषात्मको राजतोरजतः पणः पंचमः।
 राजमाषस्वरूपमुक्तं हेमाद्रौ। द्वे कुण्डले समधृते धिते यो रूप्यमाषकः। एवैवराटकामा
 नेनैकस्यागोर्मूल्यं षष्ठ्यधिकपंचविंशतिराती चराटकानां भवति। ताम्रमानेनैकस्यागो
 र्मूल्यं मधुमुद्रां कितं द्रुमकस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुंजात्मकत्वान्नाम्रपणस्य चा
 र्शतिगुंजात्मकत्वात् किंचिन्मूनाष्टादशद्रुमकां भवति। रोप्यमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं किं
 चिन्मूनेकयवोधिकगुंजाद्वयपरिमितं सुवर्णं भवति। सुवर्णमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं च
 त्वारिंशोन्माषपरिमितं सुवर्णं भवति। रजतमानेन तु एकस्यागोर्मूल्यं राजतं चत्वारिंशोन्माष

॥ श्रीशायनमः ॥ अथ मूल्याध्यायः ॥ तत्र मूलकारिकाः ॥ द्वात्रिंशत्पणिकागावश्च
 तुः कार्षीपणो वरः ॥ वषे षट्कार्षीपणका अष्टावनं दुहिस्मृताः ॥ १ ॥ दशकार्षीपणाधेनावश्चे
 पंचदशो यतु। हरणे कार्षीपणकः पणान्वतथाधिकाः ॥ २ ॥ वस्त्रे कार्षीपणस्त्वेकश्छोगे
 द्वादशाधिके। वषट्मामथ पंचाशन्मूल्ये कार्षीपणाः स्मृताः ॥ ३ ॥ निष्के पंचाशदेव स्याद्
 जपंचशतानितु। पंचकार्षीपणाः श्रेष्ठोदोलयां षड्रथेतथा ॥ ४ ॥ गृहे लोकार्षीपणकारिता
 म्रकार्षीपणः स्मृतः ॥ ५ ॥ व्याख्या। श्रीगोपालगोपगोपीपरीतिनत्वात्सम्पू श्रीगुरुजीव
 देवान्। मूल्याध्याये भाष्यमेतद्विधत्ते गोपालः श्रीपाक्षिकानां हितार्थं ॥ १ ॥ तत्रादावाचा
 म्भरितत्वात्सर्वपागप्रदेयत्वाच्च गोमूल्यमेव वदति। द्वात्रिंशत्पणिकागाव इति। द्वाभ्या
 मधिकारिंशत्पणामूल्यं भवति। पंचधा पणस्वरूपं। वराटको मानेन ताम्रमानेन स

50/18

50/18

2245

पणः स खिलकृतेः। षोडशपणानामशीत्यधिक द्वादशशतान्वराट्कानां १२८० कार्षापणो भवती
 त्ययं प्रथमः। ताम्रमानेन तु षोडशपणानां किं चिन्मूनं नवमधुमुद्रांकित द्वादशकानां कार्षापणोऽयं
 द्वितीयः। रोप्यमानेन तु कार्षापणं दक्षिणस्यादिशि रोप्यप्रवर्तते इति हेमाद्रौ नारदोक्तं रोप्यप्रमा
 णेऽस्रवर्णं कार्षापणोऽयं तृतीयः। रोप्यलक्षणं हेमाद्रौ। सूवर्णं सप्ततितमो भागो रोप्यवद्व्यत
 इत्युक्तेः। किं चिन्मूनं सप्तपत्रयाधिकैकगुणं जा मात्रं सूवर्णं रोप्यस्तत्रापि कार्षापणं शब्दे भ
 वतीत्यर्थः। सूवर्णमानेन तु मा षो विंशतिभागश्च द्वेयः कार्षापणस्य तु। इति हेमाद्रौ कात्या
 यनोक्ते विंशतिमाप प्रमिते सूवर्णे कार्षापणोऽयं चतुर्थः। अत्राविरोधश्च तेः विंशतिरूपमा
 षप्रमितरूपेऽपि कार्षापणो भवतीत्ययं पंचमः। अत्र इह पुराणकार्षापणानां अभेदः। अ
 त्रवराट्कामानेन वरमूल्यं विंशति युक्तं शतैकाधिकं पंचसहस्री ५१२० वराट्का भवन्ति। ता
 म्रमानेन तु किं चिन्मूनं षोडश द्वादशकानां भवति। रोप्यमानेन तु किं चिन्मूनं नवमधुमुद्राधिकं चतुर्गुणं जा मा

३

त्रं सूवर्णे भवति। सूवर्णमानेन तु पंचसूवर्णा भवन्ति। रजतमानेन तु राजता शीतिमाप कृपा
 मितं रजतं भवति। एतेषां मधिपक्षाणां शतस्य पक्षया क्रमा पक्षया वाच्यवस्त्वा बोध्या। अथ
 वृषमूल्यमाह। वृषे षट् कार्षापणकार्ति। वृषो नाम प्रजोत्पादनसमर्थोऽस्पृष्टधरः। तस्म
 षट् कार्षापणामूल्ये। तत्र वराट्कामानेन वृषमूल्यमशीतियुक्तं षट्सप्तत्यधिकं सप्तसह
 स्री वराट्का ७६८० भवन्ति। ताम्रमानेन तु किं चिन्मूनं चतुःपंचाशद्द्विकानां भवति। रोप्यमाने
 न तु किं चिन्मूनं सप्तगुणं जा प्रमाणे सूवर्णे भवति। सूवर्णमानेन तु सार्धं पंचसूवर्णा भवन्ति।
 रजतमानेन तु सार्धं पंचसूवर्णा भवन्ति। रजतमानेन तु विंशतिरजतमायाधिकं शतमाया
 रूप्यं भवति। अननुमूल्यमाह। अथावमडुहि स्मृता इति। कार्षापणकार्तिमुवर्त
 ते। ते चानडुहे षो मूल्यं भवति। अननुमाम प्रजोत्पादने धूर्वहने च समर्थः। अत्र सर्वेषां
 पक्षाणां वरा पक्षया क्रमतो दै गुण्यं बोध्यं। अथ धेनुमूल्यं। दशकार्षापणा धेनोरिति॥

धेनुर्नामसवत्सप्रचुरडधमुतागौः। तस्याः दशकार्षापणमूल्ये। अत्रवराटकामानेनाष्टशत्यधि
कद्वादशसहस्रीवराटकाभवंति। ताम्रमानेनैकं चिन्मूननयतिद्व्युका भवंति। रौप्यमानेनैकं
याधिकमाषड्वयं सुवर्णधेनोर्मूल्ये। सुवर्णमानेन सार्धद्वादशसुवर्णाभवंति। रौप्यमानेन चतुर
जतशतद्वयमाषाभवंति। अश्वमूल्यमाह। अश्वेपंचदशैवत्विति। धेनुपेशयाक्रमणबोधे।
हिरण्यमूल्यमाह। हिरण्येकार्षापणकः पणानवतथाधिकाइति। नवपणाधिकैककार्षापण
इत्यर्थः। अत्रवराटकामानेनैकस्याहिरण्यस्यसहस्रद्वयं २००० वराटकाभवंति। ताम्रमानेना
ष्टगुंजान्मूनचतुर्दशद्व्युकाभवंति। रौप्यमानेनैकं चिन्मूनसार्धयवपंचकप्रमाणं सुवर्ण
भवंति। सुवर्णमानेन सपार्देकविंशान्माषाभवंति। रजतमानेन सपार्देकविंशजतमाषा
भवंति। वस्त्रमूल्यमाह। वस्त्रेकार्षापणस्त्वैकइति। एकः कार्षापिणो वस्त्रमूल्ये भवंति। अ
त्रवराटकामानेनोशीत्यधिकशतद्वदशो १२०० वराटकाभवंति। ताम्रमानेनैकं चिन्मूनन

5

परिमितेरजतं भवति। एवं पंचपशुः उक्ताः। अन्येतुस्मृत्यंतरोक्ताः पशुः विभवानुसारायक
र्मापेशयायाग्राह्याः। यथा ब्रह्मपुराणे। गवामभावे निष्कं स्मान्तदधंपादमेव वा इत्यादयः। अत्र
निष्कपरिमाणं तुरूप्यपरिमाणं परिभाषायां मातृबल्येनोक्तं निष्कं सुवर्णं चत्वार इति। चतुः
सुवर्णसमतो लितैरूप्यं निष्क इत्यर्थः। यद्वादराटकामानेन पणो सिद्धे तेषो उत्रा इमं द्वादरावग
म्याद्रमेस्तथा षोडशाधिश्च निष्कः। इति लीलावस्तुत एव एकस्यागोर्मूल्यमुत्तमेशीति युक्तं
शतचतुरूप्ययुक्तं विंशतिसहस्रावराटकाभवंति। मध्यमे तु चत्वारिंशदुक्तं शतद्वयाधि
कद्वादशसहस्रावराटकाभवंति। अधमे तु विंशतियुक्तं शताधिकपंचसहस्रावराटकाभ
वंतीत्यलं। अथ वरमूल्यमाह। चतुः कार्षापिणो वर इति। चत्वारः कार्षापिणामूल्ये प
स्यति। तत्र कार्षापिणमानेन मपि पंचधोक्तं। वराटकामानेन ताम्रमानेन रौप्यसुवर्णमानेन रज
तमानेन भेदात्। तत्र वराटकामानेन तावद्धेमाद्रो मदनरत्ने च। पणोर्निबद्धः पूर्वस्या षोडशैव

चक्रे मूल्यं भवति। अत्र कपर्दिकामानेन चत्वारिंशत्सहस्राधिलक्षपञ्चवराट्काभ
वेति गजमूल्यं। ताम्रमानेन रत्नलट्ठापञ्चरास्यधिकसहस्रचतुष्टयं छद्बुका ४५००
भवति। रौप्यमानेन रत्नलट्ठापञ्चरास्यधिकपञ्चरास्रतुंगामितस्त्वर्णगजमूल्यं भवति
। स्वर्णमानेन अयुतमाषागजमूल्यं भवति। एव रजतमानेन राजनायुतमाषाग
जमूल्यं। अथ दोलामानमाह। पञ्चकाषापिणाः प्रोक्ता दोलाया मिति। दोलानखापे
यानां तत्र पञ्चकाषापिणामूल्यं भवति। अत्र धेनवे पश्या अर्धक्रमेण बोधं। अथ
रथमूल्यमाह। षट् रथे तथेति। रथे षट्काषापिणामूल्यं भवति। अत्र रथवद्बोधं
। गृहमूल्यमाह। गृहे षोकाषापिणका इति। अत्रा अननुवत्क्रमेण मूल्यबोधं। अ

५

थपणलक्षणा माह। ताम्रकर्षपणस्मृतः स्ताम्रकर्षपणः स्मृतः इति। कर्षमात्रेण
म्रपणो बोध्य इत्यर्थः। अभ्यासो ग्रंथ समाप्तिश्चकः। इति कात्यायनरुते मू
ल्याध्याये गोपालजीकृतं विवरणं समाप्तं॥ श्रीः॥ ॥ ताम्रकर्षपिचपण इ
ति मूल्यप्रकल्पन॥ अधिकं कल्पयेन्मूल्येनो न विज्ञानुसारतः। अल्पशक्ता
वतो न्यूनं न न्यूनं विभवे सति॥ इति॥ ॥ श्रीः॥ ॥

६

Mudra Rakshabam or Artha Shastram.

इति कात्यायनकृतमूल्याध्यायविवरणः समाप्तः

2245

मुद्राशास्त्रम्

अथवा

अर्थशास्त्रम्

60/1 (A)

६

७

वदद्बुका भवन्ति। रौप्यमानेन किंचिन्मूलसर्वपत्रयाधिकगुणं जामात्रं स्ववर्णं भवति। स्ववर्णं
 मानेन विंशतिमापयामितं स्ववर्णं भवति। रजतमानेन विंशतिराजतमापयामितं रजतं भव
 ति। छागमूल्यमाह। छागेष्टावन्ति। छागे अष्टोपणा भवन्ति। अत्रक्रमेण गोरपेक्षया पाद
 मात्रं भवति। अविमूल्यं माह। द्वादशाविक इति। आविके मेष्टे द्वादशपणामूल्यं भवति। अ
 त्राजापेक्षया क्रमेण सार्धमधिकं बोध्यं। अथ रषली मूल्यमाह। रषल्यामेष्टपंचाश
 न्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः इति। रषली दासी तस्यां पंचाशत्कार्षापणामूल्यं भवति। अ
 त्रधेनवपेक्षया क्रमेण पंचगुणं बोध्यं। निष्कमूल्यमाह। निष्के पंचाशदेवस्या इति।
 निष्को भूषणविशेषः। तत्र पंचाशत्कार्षापणामूल्यं भवति। अत्र दासी तुल्यं मूल्यं
 बोध्यं। गजमूल्यमाह। गजे पंचाशतानि तु इति। गजे हस्तिनि पंचाशतानि त्रान पं